

АМОГРАФЫ Ё БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ

Іна Каліта (Ústí nad Labem / Praha)

Амографы складаюць ё розных мовах невялікія групы слоў. Нягледзячы на невялікую колькасць, праяўляюць адметнасць сваёй здольнасцю адлюстроўваюць лад канкрэтнай мовы, падкрэсліваюць асаблівасці яе словаўтваральных элементаў і фанетычных адметнасцяў, граматычных паказчыкаў.

Амограф – ад грэцк. *homos* – у першых частках складаных слоў азначае *аднолькавы, агульны*, другая частка *grapho* – *пішу*. Амографы часта залічваюць да *амонімаў* і адносяць іх да разраду *графічных амонімаў*.

Амографы – гэта розныя словы, якія супадаюць ё напісанні, але маюць рознае гучанне. Такім чынам, гэта словы, якія адрозніваюцца пры вымаўленні. Для ўсходнеславянскіх моў ё якасці прыкладаў існуюць хрэстаматыйныя пары, якія прыводзяцца у шматлікіх падручніках, як правіла гэта прыклады ўжывання слоў аднаго паходжання, напрыклад, бел., укр. і рус. – *мука* – *мука*, *атлас* – *атлас*.

Абапіраючыся на адрознасць ё гучанні, асновавызначальнай прыкметай амографуў можам назваць разнамесны націск, які выконвае арганізуючую ролю. Разнамесны рухомы націск характэрны для ўсходнеславянскіх моў, але некаторыя славянскія мовы, напрыклад, чэшская, польская маюць націск фіксаваны, таму амаграфія як моўная з’ява ё розных мовах будзе праяўляцца па рознаму.

Амографы падзяляюцца на некалькі группаў:

Лексічныя амографы (ЛА) падзяляюцца на

○ *ЛА поўныя (аманімічныя)* – супадаюць ва ўсіх склонавых формах (*гадзіна* – *гадзіна/часавы адрэзак 60 хвілін/*)

Н. *гадзіна* – *гадзіна*

Р. *гадзіны* – *гадзіны*

Д. *гадзіне* – *гадзіне*

В. *гадзіну* – *гадзіну*

Тв. *гадзінай* – *гадзінай*

М. аб *гадзіне* – *гадзіне*

○ *ЛА няпоўныя (амаформныя)* не супадаюць ва ўсіх формах, напрыклад, маюць розныя канчаткі ё формах Творнага склону (*пара* – *пара*, *кара* –

кара, раса – раса, каса – каса) альбо граматычныя паказчыкі ўказваюць на адушаўлёнасць-неадушаўлёнасць (*дамы – дамы*)

- Н. пара – пара *каса – каса дамы – дамы*
 Р. пары – пары *касы – касы дам – дамоў*
 Д. пары – пары *касе – касе дамам – дамам*
 В. пару – пару *касу – касу дам – дамы*
 Тв. *парай – парой касай – касой дамамі – дамамі*
 М. пары – пары *касе – касе аб дамах – дамах*

Граматычныя амографы (ГА) супадаюць толькі ў некаторых формах. Такі від амографу больш распаўсюджаны і падлягае далейшай класіфікацыі.

- **ГА – формы аднаго слова** – з’яўляюцца распаўсюджанымі ў рускай мове: *города – города, учителя – учителя, профессора – профессора, окна – окна*.
- **ГА – формы роднасных слоў** з’яўляюцца больш характэрнай з’явай, пры чым для ўсіх ўсходнеславянскіх моў, сустракаюцца як ў беларускай, так ў рускай і ўкраінскай, найчасцей ў відавых парах дзеясловаў:
 бел.: *высыпаць – высыпаць, высыпацца – высыпацца*;
 рус.: *высыпать – высыпать, высыпаться – высыпаться*;
 укр.: *висипати – висипати, висипатися – висипатися*.
- **ГА – формы няроднасных слоў** утвараюць пары як са слоў адной часціны мовы, так і з розных. З адной часціны мовы часцей ўтвараюць пары дзеясловы і назоўнікі:

– дзеясловы: *радзіць – радзіць* (радзіць – даваць парады, радзіць – (ад роды: радзіць дзіця, аб ураджаі)); *раіцца – раіцца* (раіцца (з кім?) – прасіць парады) і *раіцца* (пра пчол – утвараць рой); адной часцінай мовы прадстаўлена дзеяслоўная пара *парыць – парыць*. *Парыць* – (дзеясл. незак. трыв. – варыць ў закрытым посудзе (парай)) – *парыць* (дзеясл. зак. трыв. – ад рыць (зямлю)). Дадзеная пара адлюстроўвае такую асаблівасць беларускай мовы як цеканне, па гэтай прычыне пара не магчымая ў рускай мове, але ўласнабеларуская лексіка не дае магчымасць стварэння іншай, існуючай ў рускай: *парить* (бел. *парыць*) – *парить* (бел. лунаць).

Часта сустракаюцца амаграфічныя назоўнікавыя пары:

КАТЫ – КАТЫ

(*каты* - назоўнік мн. л., м. р., Н. скл. ад кат; *каты* - назоўнік мн. л., м. р. Н. скл. ад кот);

КАРАЛИ – КАРАЛІ

(*каралі* – назоўнік мн. л., Н. скл. ад *кароль*); *каралі* – назоўнік мн. л., Н. скл. – упрыгожванне з каралавых ці каштоўных камянёў);

КАБЕЛЬ – КАБЕЛЬ

(*кабель* – назоўнік адз. л., м. р., Н. скл.; *кабель* – назоўнік адз. л., м. р., Н. скл.)

КРАТЫ – КРАТЫ

(*краты* – назоўнік мн. л., Н. скл.; *краты* – назоўнік мн. л., м. р., Н. скл., ад *крот*).

Нешматлікія пары ўтвараюць прыметнікі: *любы* – *любы* (*любы* – каханы, *аддзясл. прыметнік*, *любы* – які заўгодна).

- Формы няроднасных слоў часцей у амаграфічных парах адносяцца да розных часцін мовы:

ЗВАНЫ – ЗВАНЫ

(*званы* – той, хто атрымаў запрашэнне, ад *зваць*); *званы* назоўнік мн. ліку ад *звон*);

КАТАЎ – КАТАЎ

(*катаў* (назоўнік мн. л., м. р., Р. скл.) ад *кат*; *катаў* (дзеяслоў адз.л., м. р., мінулага часу, *катаць*);

КАРАЛІ – КАРАЛІ

(*каралі* – назоўнік мн. л., Н. скл. ад *кароль*); *каралі* – (дзеяслоў мн. л., мінулага часу ад *караць*);

Вышэйназваныя спосабы з’яўляюцца агульнымі для беларускай, украінскай і рускай моў, у кожнай праяўляюцца у рознай ступені і з рознай прадуктыўнасцю.

Асаблівасці ўтварэння беларускіх амаграфічных пар адносяцца ў значнай меры на *фанетычных асаблівасцях* беларускай мовы, таму многія амаграфы немагчыма стварыць у рускай ці ўкраінскай мове.

Па-першае, трэба адзначыць такую фанетычную асаблівасць беларускай мовы, як *аканне*, дзякуючы якому ўтвараюцца шматлікія амаграфічныя пары.

КАСА – КАСА

(*каса* – прыстасаванне для лічэння грошай; *каса* – 1. прыкоска з доўгіх валасоў, 2. гаспадарчая прылада для кашэння травы). Параўнаем з рускімі і ўкраінскімі варыянтамі: бел. *каса* – рус. *касса*, укр. – *каса*; бел. *каса* – рус. 1. і 2. – *коса*; укр. 1. і 2. – *коса*.

КАРА – КАРА

(*кара* – слой, які пакрывае ствол кожнага дрэва; *кара* – пакаранне за злачынства). У рускай мове беларускаму слову *кара* адпавядае *ко́ра*, украінскае *ко́ра*; беларускае слова *кара* мае рускі адпавенік *наказание*, значна радзей ужываецца *кара*, мае адценне высокага стылю, напрыклад, ў спалучэнні *божья кара*. Украінскі адпаведнік – *кара*.

ПАРА – ПАРА

(*пара назоўнік* – 1. два аднолькавыя прадметы, якія складаюць адно цэлае, 2. тое, што ўтварае гарачая вада; *пара* – 1. пара года (*зімоваю парою*), 2. прыслое – прыйшоў час для нечага *пара ісці ў школу*.) У адрозненні ад рускага слова *пар* мужчынскага р., беларускае *пара* – жаночага р., беларускаму слову *пара* адпавядае рус. *пора*. Утварэнне аналагічнай амаграфічнай пары ва ўкраінскай мове таксама немагчымае, *пара* як два прадметы і *пара* як выпарэнне маюць націскны *а*, але *о* ў слове *пора* – час.

ПАРЫ – ПАРЫ

(*пары назоўнік* мн. л – два аднолькавыя прадметы, якія складаюць адно цэлае; *пары* – спрэчка (запазычанне з фр. – заключыць пары)

ГАДЗІНА – ГАДЗІНА

(*гадзіна* – 1. гадзюка, 2. злодзей, непрыемны чалавек; *гадзіна* – 60 хвілін). Беларускае *гадзіна* ў перакладзе на рускую – *гадюка*, 2. *гадина*; бел. *гадзіна* – рус. *час*; так сама як і ў выпадку са словам *кара*, руская мова выкарыстоўвае слова *година* з адзнакай высокага стыля: *в годину лихую*.

З падобнай фонетычнай асаблівасцю звязана ўтварэнне розных іншых пар беларускіх амаграфіаў: *балты* – старажытныя плямёны (назоўнік мн. л., м. р., Н. скл.) – *балты* – (болт – металічны стрыжань, на які накручваецца гайка (назоўнік мн. л., м. р., Н. скл.)); *баравы* (прыметнік ад наз. бар) – *баравы* (прыметнік ад наз. бор); *барана* (прылада для працы, назоўнік адз. л., ж. р., Н. скл.) – *барана* (ад баран, назоўнік адз. л., м. р., Р. скл.);

Цікавая з’ява – амаграфічныя пары, ўтвораныя ў уласным назоўнікам і іншым словам. Такія пары могуць складацца з розных часцін мовы:

- назоўнікаў:

Сава – *сава*

Сава (мужчынскае імя, назоўнік адз. л., м. р., Н. скл.) – *сава* (назоўнік адз. л., ж. р., Н. скл.);

- з розных часцін мовы:

Касі – касі

Касі (жаночае імя, Р. скл.) – касі (дзеяслоў загаднага ладу ад *касіць*),

1. *Галіна* – *галіна*

2. *галіна* – *галіна*

(*Галіна* – жаночае імя, Н. скл.адз.л.; *галіна* – сфера вытворчасці, заняткаў; *галіна* (дрэва)

Яніна – *яніна*

Яніна (жаночае імя) Н. скл.адз.л.; *яніна* – прыналежны прыметнік.

Да беларускіх “тапанімічных” можна аднесці наступныя пары:

Палата (назва ракі) – *палата* (1. пакой ў палацы, 2. пакой ў бальніцы), а таксама *Карма* – *карма*: (*Карма* – гарадскі пасёлак, 2. карма – задняя частка судна і *карма* – (прадвызначэнне). Уласны назоўнік *Атлас* (імя грэцкага міфічнага героя), пазней даў назву сістэматызаванаму зборніку геаграфічных і іншых карт, *атлас* ўтварае амаграфічную пару са словам *атлас* (шаўковая гладкая тканіна).

Амаграфічныя пары, заснаваныя на аканні, складаюць значную частку і з’яўляюцца асаблівасцю беларускай мовы. Часцей яны прадстаўлены словамі розных часцін мовы: *яна* (займеннік) – *Яна* (ўласны назоўнік), *качаны* (дзеепрым.) – *качаны* (назоўнік мн. л.).

Адваротным бокам гэтай з’явы з’яўляецца немагчымасць стварэння некаторых амаграфічных пар, магчымых у рускай, напрыклад такіх як: рус. *орган* – *орган* (бел. *орган* – *арган*), рус. *сорок* – *сорок* (бел. *сорок* – *сарок*), ці рускай і ўкраінскай: *ворона* – *ворона* (бел. *варона* – *ворина* (Р. скл. ад воран)).

Другой крыніцай ўтварэння беларускіх амаграфічных пар з’яўляюцца граматычныя прыкметы. Беларускія прыметнікі мужчынскага роду адзіночнага ліку адрозніваюцца ад рускіх канчаткам: бел. *прыгожы* – рус. *красивый*, бел. *сіні* – рус. *синий*, бел. *вясёлы* – рус. *весёлый*. Такая асаблівасць вядзе да ўтварэння новых амаграфічных пар:

ВАРАНЫ – **ВАРАНЫ**

вараны (конь чорнай масці) – *вараны* (ад дзеяслова *варыць* – *вараная бульба*). Параўнаем з рускай: *вараны конь* – *вороной конь*, *вараны* – *варёный*, ва ўкраінскай адпаведна – *воронець і варений*.

ЖЫЛЫ – **ЖЫЛЫ**

жылы (прыметнік (памяшканні, прызначаныя для жылля); *жылы назоўнік мн. л.* (1. крывяносныя сасуды, 2. трэшчыны зямной кары).

ЛЮДСКИ – ЛЮДСКІ

людскі (уласнасць, якая належыць чалавеку ці тое, што ствараецца чалавекам);

людскі (ацэначная характарыстыка: прыстойны, чалавечны, добры).

Да міжмоўных можна аднесці бел. *мела* (дзеяслоў ж. р., мінулага ч. ад месь) – рус. *мела* (дзеяслоў ж. р., мінулага ч. ад мести), бел. *смела* (адважна) – рус. *смела* (дзеяслоў зак. трыв., мінулага ч., ж. р. ад мести).

У беларускай мове амографы ўтвараюцца і з дапамогай займеннікаў: Яна – яна, *Мая* – мая.

Руская амаграфія мае свае асаблівасці. Значную частку складаюць амографы тэкставыя, звязаныя з напісаннем літары ё. Як вядома, на пісьме замест яе рускі друк ужывае літару е, такім чынам ў пісьмовых тэкстах могуць узнікаць амографы, якія ў вымаўленні імі не з’яўляюцца – *мел* (*мел – мёл*), *небо* (*небо – нёбо*). Такая неахайнасць ў адносінах да літары стварае цяжкасці пры вывучэнні рускай мовы інастранцамі, самімі носьбітам гукі беспамылкова адрозніваюцца ў тэкстах. А. Лебедзеў літару ё ў рускай мове называе недастатковай.^{33*}

Амаграфія – моўная з’ява, якая раскрывае ўзаемасувязі розных моўных узроўняў, сведчыць аб тым, што амографы здольныя адлюстроўваць спецыфічныя адзнакі і асаблівасці кожнай мовы, а самі амографы ўтвараюцца дзякуючы спецыфіцы ладу кожнай канкрэтнай мовы. Агульнай для ўсходнеславянскіх моў арганізуючай прыкметай амаграфіі з’яўляецца рухомы, разнамесны націск, флектыўнасць форм, пераход адных часцін мовы ў іншыя, гістарычныя чаргаванні гукаў, іншамоўныя запазычанні. Кожная мова пры ўтварэнні амаграфіі выкарыстоўвае свае рэсурсы і асаблівасці, таму амаграфічныя пары не з’яўляюцца адзінкамі-адпаведнікамі нават ў самых блізкароднасных мовах. Але могуць ўтвараць міжмоўныя амаграфічныя пары.

Да беларускіх спецыфічных рыс, якія садзейнічаюць павелічэнню колькасці амаграфіі, адносіцца перш за ўсё аканне. З вышэйпрыведзеных прыкладаў відаць, што захоўваючы агульную тэндэнцыю і карыстаючыся тымі ж спосабамі ўтварэння, што і руская і ўкраінская мовы, беларуская мова, дзякуючы аканню, набывае ў гэтай сістэме моўных сродкаў новыя магчымасці.

³³ Лебедев Артемий <http://www.artlebedev.ru/kovodstvo/119>, 6 сентямбра 2005

* “Ё — недобуква. Это буква е с дизрезисом (умляятом, тремой, двумя точками сверху). Использование ё *везде* — насилие над читателем.”

Літэратура:

- БАРДОВІЧ, А. М., ШАКУН, Л. М.: Марфемны слоўнік беларускай мовы, Мінск, Вышэйшая школа 1989.
- БАХАНЬКОЎ, А. Я., ГАЙДУКЕВІЧ, І. М., ШУБА, П. П.: Тлумачальны слоўнік беларускай мовы, Мінск, Народная асвета 1990.
- БІРЫЛА, М. В.: Слоўнік націску ў беларускай мове, Мінск, Народная асвета 1992.
- БУЛЫКА, А. М.: Слоўнік іншамоўных слоў, Мінск, Народная асвета 1993.
- ВАРДОМАЦКІЙ, Л. М.: Особенности ударения в русском, белорусском и украинском языках, Минск, Вышэйшая школа 1988.
- Великий тлумачніы слоўнік сучасной украінскай мовы уклад. и голов. ред. Бусел В. Т., Київ, Ірпінь: ВТФ Перун 2004.
- ВОЙНИЧ, И. В. и кол.: Белорусско-русский паралексический словарь-справочник, Минск, Народная асвета 1985.
- ЗУБКОВ, М.: Українська мова. Универсальний довідник Х., Школа 2004.
- Русско-белорусский словарь в 3 томах, под ред. Я. Коласа и кол., изд-е 5-е, исправленное, Минск, Беларуская энцыклапедыя 1994.
- ЛЕБЕДЕВ, А.: <http://www.artlebedev.ru/kovodstvo/119>, 6 сентября 2005
- Русско-чешский словарь в двух томах под ред. Копецкого Л. В. и Лешки О. М., Русский язык 1978.
- ПЛОТНИКАЎ, Б. А., АНТАНЮК, Л. А.: Беларуская мова. Лінгвістычны кампендыум Мінск, Інтэрпрэссэрвіс 2003.
- Тлумачальны слоўнік беларускай мовы ў 5-ці т. пад рэд. К. Атраховіча і кал. Мінск, БелСЭ 1977.

Resumé

НОМОГРАФЫ В БЕЛОРУШТИНĚ

Autorka věnuje pozornost málo rozšířeným lexikálním jednotkám – homografům. Homografie je charakterizovaná jako jazykový jev, který zdůrazňuje vzájemné souvislosti mezi různými rovinami jazykového systému. Hojně příklady ukazují na schopnost homografů věrně zachycovat specifické rysy a zvláštnosti konkrétního jazyka. Autorka bere v potaz akcentologické a jiné zvláštnosti východoslovanských jazyků – pohyblivý přízvuk, který je organizujícím prvkem homografie, flektivnost, historická střídání, cizí slova atd. a na základě toho přichází k závěru, že každý jazyk vytváří homografy s využitím svých vlastních specifických prostředků. Páry homografů si neodpovídají ani v příbuzných jazycích. Je zdůrazněno běloruské specifikum – zvláštnosti rázu fonetického, především tzv. akani, jehož existence přispívá k zvětšení počtu párů homografů v běloruštině.